

Μια Επανεξέταση του Οικονομικού Ρομαντισμού

Η ιστορία των κοινωνικών επιστημών αποδεικνύει ότι η ανάπτυξη της κοινωνικής θεωρίας είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την προοδευτικότερη σε κάθε ιστορική φάση κοινωνικο-πολιτική τοποθέτηση, η οποία μέσα στο πεδίο της επιστημονικής έρευνας αναζητά την τεκμηρίωση της αποτελεσματικής κοινωνικής δραστηριότητας για τον επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Σήμερα το όλο πλέγμα των κοινωνικών επιστημών ιδιαίτερα από τη σκοπιά της φιλοσοφικής και μεθοδολογικής τους θεμελίωσης, έχει περιέλθει σε μια πρωτοφανή κρίση. Μια κρίση η οποία συνδέεται με μια πρωτόγνωρη γνωσεοθεωρητική συγκυρία που σηματοδοτείται στο μεν κοινωνικό πεδίο από τον αντίκτυπο της εν εξελίξει αντεπαναστατικής απόπειρας ακύρωσης των υπαρκτών εγχειρημάτων οικοδόμησης εναλλακτικού τύπου κοινωνιών σε παγκόσμια κλίμακα, αλλά και με την επισήμανση των ορίων πληρότητας και επάρκειας του επιστημονικού κεκτημένου της μαρξιστικής θεωρίας. Η κρίση της επιστήμης, μέσα στην όλη σύγχυση προσανατολισμών που τη χαρακτηρίζει, εμπεριέχει δύο τάσεις: 1. τη δημιουργική τάση, η οποία συνδυάζοντας τον κριτικό αναστοχασμό του διαθέσιμου επιστημονικού κεκτημένου με τη διερεύνηση των νέων πτυχών του γνωστικού αντικειμένου (των νέων τάσεων, αναγκών, νομοτελειών κλπ. της κοινωνίας) προωθεί την επιστημονική γνώση σε ανώτερο ποιοτικά επίπεδο, και 2. τη καταστροφική τάση, η οποία — ανεξάρτητα από τις προθέσεις των φορέων της — προχωρά στην εγκατάλειψη και στην παραβίαση των εσωτερικών νομοτελειών που διέπουν την ανάπτυξη της επιστημονικής νόησης, στον εκφυλισμό και εκχυδαϊσμό της επιστήμης, στην εισαγωγή ανορθολογικών — μυστικιστικών στοιχείων κλπ.

Προς το παρόν η εν λόγω κρισιακή γνωσιοθεωρητική συγκυρία δεν έχει εκδηλώσει με σαφή τρόπο (τουλάχιστον σε ευρεία κλίμακα) τα χαρακτηριστικά των δύο αυτών τάσεων. Από αυτή την άποψη η αναδρομή στην ιστορία της κοινωνικής θεωρίας προσφέρει πολύτιμα εργαλεία για την αποσαφήνιση της σημερινής κρίσης, δεδομένου μάλιστα ότι μια απ' τις συνιστώσες της καταστροφικής τάσης, παίρνει τη μορφή της αναζήτησης διεξόδου στο παρελθόν της επιστήμης, σε κατώτερες και παρωχημένες βαθμίδες της επιστημονικής γνώσης.

Οι παραπάνω επισημάνσεις καθιστούν σκόπιμη και επίκαιρη τη σύντομη διαφορά στις απόψεις του οικονομικού ρομαντισμού που επιχειρείται εδώ.

Ο ρομαντισμός είναι ιδιαίτερα γνωστός ως ρεύμα της τέχνης και της αισθητικής. Λιγότερο γνωστή είναι η ιδιότυπη συμβολή του ρομαντισμού στις κοινωνικές επιστήμες και κυρίως στην πολιτική οικονομία, όπου εκφράζεται ανάγλυφα η ιδιότυπη στάση ζωής του και η κοινωνικο- πολιτική του τοποθέτηση. Στο άρθρο αυτό περιορίζουμε την αναφορά μας στο έργο του Σισμοντί λόγω του περιορισμένου χώρου αλλά και (κυρίως) επειδή πάντοτε το έργο ενός κλασικού στοχαστή με την αυθεντική πρωτοτυπία του παρέχει περισσότερες δυνατότητες για μια μεθοδολογική ανάλυση, απ' ό,τι οι ποικίλες μορφές που παίρνει στα χέρια των επιγόνων.

Ο Ελβετός οικονομολόγος Σισμοντί (J.-C.-L. Sismonde de Sismondi) κατέχει ειδική θέση στην ιστορία της πολιτικής οικονομίας, διότι «στέκει έξω από τα κύρια ρεύματα, ... είναι ένθερμος οπαδός της μικρής παραγωγής και διαμαρτύρεται κατά των υπερασπιστών και των ιδεολόγων της μεγάλης παραγωγής...»¹.

Ο Σισμοντί γεννήθηκε το 1773 στα περίχωρα της Γενεύης όπου και πέθανε το 1842. Οι πρόγονοί του προέρχονταν από τη Βόρειο Ιταλία, έζησαν στη Γαλλία και αφού ασπάσθηκαν τον καλδινισμό (ο πατέρας του ήταν πάστορας) εγκαταστάθηκαν στη Γενεύη. Παρ' όλες τις «πολυεθνικές» επιδράσεις που δέχθηκε (έζησε στη Γαλλία, στη Μ. Βρετανία και στη Β. Ιταλία) η παιδεία του ήταν γαλλική. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η μετέπειτα εξέλιξη των ιδεών του θα πρέπει να είχε σχέση και με τα παιδικά διώματά του στον ήσυχο πατριαρχικό-γεωργικό μικρόκοσμο της απόμακρης τότε από τα ανεπτυγμένα αστικά κέντρα γενέτειράς του. Σ' όλη τη ζωή του πίστευε ότι «η ευτυχία τις περισσότερες φορές έρχεται στα σπιτικά των τίμιων δουλευτών, χειροτεχνών και φάρμερ και αποφεύγει τις μεγαλουπόλεις με τις διομηχανίες, τα εμπορικά καταστήματα και τις τράπεζες»². Ωστόσο αυτή η πατριαρχική ζωή, κατάλοιπο της αποσύνθεσης του πρωτόγονου κοινωνικού συστήματος, με τις ιδιοσυντήρητες οικογένειες ως αυτοτελείς οικονομικές μονάδες και την τόσο προσφιλή για τον Σισμοντί «συνήθεια να ζεις από την εργασία των χεριών σου» (*l'habitude de se tourner soi-meme*) εκτοπίζεται στο παρελθόν με την ακάθεκτη επέλαση της διομηχανικής παραγωγής. Η διομηχανική παραγωγή παίρνει τη θέση της χειροτεχνίας και ο άλλος αγαπημένος ήρωας του Σισμοντί, ο περήφανος για την τέχνη του χειροτέχνης της συντεχνίας, με τα δικά του εργαλεία και την ολιγαρχική του σεμνότητα παραχωρεί τη θέση του στον εξαθλιωμένο προλετάριο....

Ο Σισμοντί μελετά, αλλά κυρίως παρατηρεί όλο τον αναβρασμό της περιρρέουσας πραγματικότητας και γράφει τους στοχασμούς του. Και είναι πολυγραφότατος. Στην πρώτη οικονομική εργασία του («Περί εμπορικού

πλούτου...»)³ παρουσιάζεται ως μαθητής και εκλαϊκευτής του Α. Σμυθ. Μετά όμως από τη δεύτερη επίσκεψή του στη Μ. Βρετανία (1815) αναθεωρεί τις απόψεις του και υιοθετεί μια κριτική στάση τόσο έναντι του καπιταλισμού όσο και έναντι της κλασικής πολιτικής οικονομολογίας συνολικά. Οι θέσεις του αυτές δημοσιοποιούνται στο έργο του: «Νέες αρχές της πολιτικής οικονομίας και περί του πλούτου στη σχέση του με τον πληθυσμό» το 1819⁴. Βλέποντας στην πρώτη σημαντική οικονομική κρίση του 1825 επαλήθευση των ιδεών του και διάψευση των θεμελίων της «ορθόδοξης» επιστήμης επανεκδίδει το βιβλίο του το 1827 οξύνοντας την πολεμική του με τη ρικαρτιανή σχολή.

Η αντίληψη του Σισμοντί για το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας σχηματίζεται από ένα σύνολο αναφορών σε θεματικές δημόσιας διοίκησης, οικονομικής πολιτικής, δημοσιονομικών, νομικής και δικαίου, πολιτικής κλπ., στη βάση των οποίων *βρίσκεται η ηθική και το συναίσθημα*. Αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας είναι «η υλική ευημερία των ανθρώπων, εφ' όσον εξαρτάται από το κράτος»⁵. Η πολιτική οικονομία όμως είναι η «διοίκηση του λαϊκού πλούτου»⁶. Αλλά σαν «επιστήμη της διοίκησης θέτει, είτε οφείλει να θέτει, ως στόχο της την ευτυχία των ανθρώπων, οι οποίοι συνενώνονται στην κοινωνία. Αναζητά τα μέσα για να τους διασφαλίσει σύμφωνα με τις απαιτήσεις της φύσης τους τη μέγιστη ευδαιμονία, και μάλιστα να εξασφαλίσει αυτή την ευδαιμονία στο μέγιστο δυνατό αριθμό ανθρώπων»⁷. Έτσι μια χρησιμοθηρική ηθική (utilitarismus), που παραπέμπει άμεσα στον ηδονικό λογισμό (hedonic calculus) του J. Bentham,⁸ χωρίς να υιοθετεί την απολογητική στάση του τελευταίου τίθεται στη βάση της κριτικής θεώρησης του Σισμοντί.

Όπως επισημαίνει ο Λένιν ο Σισμοντί «σε όλα τα σημεία διαφέρει από τους κλασικούς κατά το ότι τονίζει τις αντιθέσεις του καπιταλισμού. Αυτό από το ένα μέρος. Από το άλλο, σε κανένα σημείο δεν μπορεί (ούτε και θέλει) να συνεχίσει παραπέρα την ανάλυση των κλασικών και για το λόγο αυτό περιορίζεται σε μια συναισθηματική κριτική του καπιταλισμού με το πρίσμα του μικροαστού. Η αντικατάσταση αυτή της επιστημονικής ανάλυσης με συναισθηματικά παράπονα και μοιρολόγια τον κάνει να καταλαβαίνει τα πράγματα κατά εξαιρετικά επιπόλαιο τρόπο»⁹. Κάτω από αυτό το πρίσμα παραγματοποιεί τη συνολική κριτική του στον καπιταλισμό, μετατοπίζοντας την προσοχή της έρευνας από την παραγωγή στην κατανάλωση διακηρύσσοντας τα πρωτεία της δεύτερης έναντι της πρώτης.

«Ο άνθρωπος όταν γεννιέται — γράφει ο Σισμοντί — φέρνει μαζί του σ' αυτόν τον κόσμο τις ανάγκες τις οποίες πρέπει να ικανοποιήσει για να επιδιώσει, επιθυμίες, που τον υποχρεώνουν να βρίσκει ευτυχία σε ορισμένες απολαύσεις, και την ικανότητα για εργασία, η οποία του δίνει τη δυνατότητα

να ικανοποιεί και τις μεν και τις δε. Η παραγωγή είναι η πηγή του πλούτου του η οποία προκαλείται από τις επιθυμίες και τις ανάγκες του»¹⁰. Παρά το γεγονός ότι αναφέρει την ύπαρξη διαφορών μεταξύ των αναγκών του πρωτόγονου ανθρώπου και του σύγχρονου του, εφ' όσον δεν αναλύει ιστορικά την εν λόγω διαφορά, παραμένει δέσμιος μιας *αφηρημένης εξωιστορικής θεώρησης των αναγκών* οι οποίες πραγματικά ανάγονται σε καθαρά φυσιο-λογικές. Στο κεφάλαιο «Ο σχηματισμός του πλούτου στον απομονωμένο άνθρωπο» συνεχίζοντας την κλασική αστική παράδοση κατασκευάζει τη δική του ροδινσονιάδα, δείχνοντας ότι η αλληλουχία ικανοποίησης των αναγκών κινεί την παραγωγή. Η μετάβαση από την ροδινσονιάδα στην εξέταση της καπιταλιστικής κοινωνίας πραγματοποιείται με εκπληκτική αφέλεια μέσω του ισχυρισμού ότι η ιστορία του απομονωμένου ανθρώπου είναι η ιστορία όλης της ανθρωπότητας¹¹. Έτσι η διαφορά μεταξύ απλών εμπορευματοπαραγωγών και καπιταλιστικής κοινωνίας ανάγεται σε *καθαρά ποσοτική*.

Ο Σιαμοντί εδώ δεν πρωτοτυπεί. Απλώς συνεχίζει ιδιότυπα την κλασική αστική παράδοση της φιλοσοφίας του ανθρώπου. Για τη *φεουδαρχική συνείδηση*, ο άνθρωπος πρόβαλε ως κοινωνική οντότητα πλήρως προκαθορισμένη από τη φυσική της υπόσταση, δεδομένου ότι η ένταξή του σε ορισμένη ομάδα ήταν πάντοτε προκαθορισμένη από τη φυλογένεση από τη γενεολογία του. Η *αστική συνείδηση* επίσης δεν είναι ικανή να διακρίνει την ουσία του ανθρώπου από τη φύση του (όπως και το εσωτερικό από το εξωτερικό κλπ.) Όμως η αστική αντίληψη για τον άνθρωπο έγκειται στο γεγονός ότι ως ουσία εκλαμβάνεται η *αποκλειστικά ατομική φύση* του ανθρώπου και κατά κύριο λόγο εκείνο το οποίο προσιδιάζει στη διαδικασία της *οντογένεσης* του ανθρώπου. Οι κοινωνικές, διαφοροποιήσεις δεν προβάλλουν πλέον ως φυσικές διακρίσεις όπως κατά το μεσαίωνα (η αναδίωξη του μεσαιωνικής απόχρωσης κοινωνικού ρατσισμού πρωτοεμφανίζεται στην εκχυδαϊσμένη αστική ιδεολογία στα τέλη του 19ου αι.). Στην πορεία της εμφάνισης και διαμόρφωσης του καπιταλισμού το άτομο ως ξεχωριστή οντότητα, απαλλαγμένο από τα δεσμά της δουλοπαροικίας και της φεουδαρχικής συντεχνίας γίνεται «αυτοτελές» υποκείμενο, γίνεται πρόσωπο που αναπτύσσει δραστηριότητα και συνάπτει σχέσεις. Πρόκειται για δραστηριότητα και για σχέσεις που (στα πλαίσια της δέσμιας στις καπιταλιστικές σχέσεις συνείδησης) προβάλλουν ως *σχέσεις βουλητικού και νομικο-πολιτικού χαρακτήρα*. Χρειάστηκε να περάσει η κοινωνία από την τραγική δοκιμασία της απόσπασης των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής και τους όρους εργασίας για να αναδειχθεί από την άνοδο του καπιταλισμού το πρότυπο εκείνο του ατόμου που αποτέλεσε τη βάση των αστικών ανθρωπολογικών απόψεων¹².

Μαζί με τις *οντογενετικές φυσικές ιδιότητες του ξεχωριστά παρμένου ατόμου*, του εκπροσώπου του είδους *homo sapiens* η αστική συνείδηση

εντοπίζει και κάποιες άμεσα και εσωτερικά προσιδιάζουσες σε κάθε άτομο ιδιότητες, κατηγορήματα κοινωνικού (συγκεκριμένου ιστορικού) χαρακτήρα, τις οποίες προσλαμβάνει ως εξίσου φυσικές. Ο θεμελιώδης αντιστορισμός της αστικής κοινωνικής φιλοσοφίας (η άλλη όψη της ανικανότητάς της να διακρίνει την ουσία της κοινωνίας στην αντιφατικότητά της ως διαφορετική από την αμεσότητά της) δρίσκεται στη βάση όλων των αντιφατικών ανθρωπολογικών εγχειρημάτων της.

Όλες οι αστικές ανθρωπολογικές απόψεις είναι ανίκανες (όχι υποκειμενικά, αλλά από την σκοπιά των μεθοδολογικών περιορισμών του τρόπου προσέγγισης που υιοθετούν) να διατυπώσουν κάποια μη αντιφατική οριοθέτηση των εννοιών «φύση» και «ουσία» του ανθρώπου.

Κατ' αυτό τον τρόπο η ύπαρξη οποιασδήποτε τέτοιου είδους σύγχυσης ουσίας και φύσης του ανθρώπου, αναγωγής της πρώτης (είτε στοιχείων της) στην δεύτερη, αποτελεί σαφή ένδειξη αντιστορικής αντιμετώπισης του καπιταλισμού¹³.

Στις συγκεκριμένες-ιστορικές ιδιότητες της «φύσης» του ανθρώπου σύσσωμοι σχεδόν οι εκπρόσωποι της κλασικής αστικής σκέψης κατατάσσουν τα λεγόμενα έμφυτα δικαιώματα, δηλαδή τις ιδεολογικές μορφές που αντανακλούν τις εμπορευματικές και χρηματικές σχέσεις. «Η σφαίρα της κυκλοφορίας και της ανταλλαγής εμπορευμάτων, που μέσα στα πλαίσιά της κινείται η αγορά και η πούληση της εργατικής δύναμης, ήταν στην πραγματικότητα αληθινή Εδέμ των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Εδώ κυριαρχούν μόνο η ελευθερία, η ισότητα, η ιδιοκτησία και ο Μπένθαμ...»¹⁴.

Οι τόσο διαδεδομένες κατά την κλασική περίοδο ροβινσονάδες στην πολιτική οικονομία, αποτελούν απόπειρες διερεύνησης και ερμηνείας των νομοτελειών της παραγωγής, όχι στα πλαίσια των συγκεκριμένων ιστορικών κοινωνικών συνθηκών, αλλά με τη βοήθεια του αφηρημένου μοντέλου ενός απομονωμένου παραγωγού (κυνηγού, αλιέα, γεωργού κλπ.) ο οποίος προβάλλει ως ενσάρκωση του εκάστοτε ανθρωπολογικού προτύπου. Η αφέλεια του αντιστορισμού των ανθρωπολογικών απόψεων που δρίσκονται στη βάση αυτού του μοντέλου είναι συχνά παρομώδεις.

Ο D. Ricardo αναγκάζει αμέσως τον πρωτόγονο ψαρά και τον πρωτόγονο κυνηγό «υπό την ιδιότητα των κατόχων εμπορευμάτων, να ανταλλάσσουν ψάρι και θήραμα ανάλογα με τον αντικειμενοποιημένο σ' αυτές τις ανταλλακτικές αξίες χρόνο εργασίας. Και μάλιστα πέφτει σε τέτοιον αναχρονισμό, ώστε ο πρωτόγονος ψαράς και ο πρωτόγονος κυνηγός χρησιμοποιούν κατά τον απολογισμό των εργαλείων εργασίας τους τους πίνακες των ετήσιων ποσοστιακών αποσβέσεων που ίσχυαν στο χρηματιστήριο του Λονδίνου το 1817»¹⁵.

Ο Σιαμοντί συνεχίζει αυτή την παράδοση της κλασικής αστικής οικονομίας. Μόνο που το ανθρωπολογικό πρότυπο της ροβινσονάδας του, δεν είναι

ο εξιδανικευμένος αστός των προκατόχων του, αλλά ο εξιδανικευμένος μικροαστός, ο αγρότης με το πατριαρχικό μικρό νοικοκυριό του, είτε ο χειροτέχνης-μάστορας μικροπαραγωγός.

Με βάση λοιπόν το «μικροαστικό και μικροαγροτικό μέτρο» ο Σισμοντί «ανέλυσε με πολύ μεγάλη οξύνοια τις αντιφάσεις που υπάρχουν στις σύγχρονες σχέσεις παραγωγής. Ξεσκέπασε τις υποκριτικές απολογίες των οικονομολόγων. Απόδειξε με αδιάψευστο τρόπο τα καταστροφικά αποτελέσματα των μηχανών και του καταμερισμού της εργασίας, τη συγκέντρωση των κεφαλαίων και της γαιοκτησίας, την υπερπαραγωγή, τις κρίσεις, τον αναγκαστικό αφανισμό των μικροαστών και των αγροτών, την αθλιότητα του προλεταριάτου, την αναρχία στην παραγωγή, τη χτυπητή δυσαναλογία στην κατανομή του πλούτου, τον εξοντωντικό βιομηχανικό πόλεμο ανάμεσα στα έθνη, τη διάλυση των παλιών εθίμων, των παλιών οικογενειακών σχέσεων των παλιών εθνοτήτων»¹⁶.

Ο Σισμοντί εισήγαγε στο λεξιλόγιο της κοινωνικής επιστήμης των νέων χρόνων την λέξη «προλεταριάτο» ανασημασιοδοτώντας τον αρχαίο λατινικό όρο. Όλο το έργο του διέπεται από μια *φιλανθρωπική συναίσθηση* των απάνθρωπων συνθηκών ζωής του προλεταριάτου και άλλων εργαζομένων. «Το κέρδος του επιχειρηματία συχνά δεν είναι τίποτε άλλο, παρά η ληστεία των χρησιμοποιούμενων από αυτόν εργατών. Δεν εξοικονομεί επειδή η επιχείρησή του παράγει περισσότερα απ' όσα έχουν ξοδευθεί γι' αυτήν, αλλά επειδή δε δίνει στους εργάτες αρκετή αμοιβή για την εργασία τους»¹⁷. Περιγράφοντας την κατάσταση της Μ.Βρετανίας ο Σισμοντί μέμφεται εκείνους που «δε δίνουν σημασία στο γεγονός ότι όλοι όσοι ζουν με την εργασία των χεριών τους, όλοι οι δημιουργοί του πλούτου αναγκάζονται να περιορίζονται στα πλέον απαραίτητα, ότι το ένα δέκατό τους κάθε χρόνο υποχρεώνεται να καταφεύγει στη δημόσια φιλανθρωπία, ότι τα τρία πέμπτα του έθνους που αποκαλούν πλούσιο, δοκιμάζουν ακόμα μεγαλύτερες στερήσεις από αυτές που δοκιμάζει το ίδιο μέρος άλλων εθνών που αποκαλούνται φτωχά»¹⁸. Παρά τη φιλανθρωπική στάση του (ή μάλλον ακριβώς λόγω αυτής της μικροαστικής στάσης του) δεν κατανοούσε τον ιστορικό ρόλο της εργατικής τάξης. Αν και κάθε άλλο παρά σοσιαλιστής ήταν η ίδια η εποχή, που έδωσε στην κριτική που ασκούσε στον καπιταλισμό σοσιαλιστικό χαρακτήρα καθιστώντας τον, όπως έλεγαν οι Μαρξ και Ένγκελς στο Μανιφέστο, αρχηγό της φιλολογίας του μικροαστικού σοσιαλισμού όχι μόνο στη Γαλλία αλλά και στην Αγγλία¹⁹.

Σε αντιδιαστολή με την παράδοση των Α. Smith και D. Ricardo που επικέντρωναν την προσοχή τους στην συσσώρευση, ο Σισμοντί, ξεκινώντας από τα πρωτεία των αναγκών και της κατανάλωσης, έθεσε στο προσκήνιο της θεώρησής του την αντίθεση μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης και αναφορικά με αυτή την αντίθεση — το πρόβλημα της αγοράς. Στην εξελικτική αντίληψη του Ricardo, ο οποίος έβλεπε την οικονομική διαδικασία ως αλλη-

λοδιαδοχή καταστάσεων ισορροπίας μέσω κάποιας αυτόματης «προσαρμογής», ο Σισμοντί αντιπαραθέτει την αντίληψή του για τις οικονομικές κρίσεις.

Σε γενικές γραμμές η αντίληψη του Σισμοντί για τον καπιταλισμό είναι η εξής²⁰: Επιδιώκοντας την κερδοφορία οι καπιταλιστές προσπαθούν να απομυζήσουν όσον μπορούν περισσότερο κέρδος από τους εργάτες τους. Λόγω των φυσικών νόμων του πολλαπλασιασμού, η προσφορά εργασίας υπερτερεί μόνιμα της ζήτησης, γεγονός που επιτρέπει στους καταναλωτές να κρατούν το μισθό σε επίπεδα πείνας, με αποτέλεσμα να περιορίζεται στο ελάχιστο η αγοραστική δύναμη των εργατών, παρά το γεγονός ότι η εργασία τους παράγει όλο και περισσότερα εμπορεύματα. Η εισαγωγή των μηχανών με την αύξηση της παραγωγικότητας και της ανεργίας, επιτείνει τη δυσαναλογία. Έτσι όλο και περισσότερη κοινωνική εργασία ασχολείται με την παραγωγή πολυτελών αγαθών για τους πλούσιους, η ζήτηση των οποίων είναι περιορισμένη και ασταθής. Από εδώ λοιπόν, από την εικόνα της υπερπαραγωγής και της υποκατανάλωσης που παρουσιάζει ο Σισμοντί, συνάγει σχεδόν άμεσα το αναπόφευκτο των κρίσεων²¹.

Η μόνη σωτηρία που βλέπει ο Σισμοντί είναι η ενίσχυση του ρόλου κάποιων «τρίτων προσώπων» που θα αντισταθμίζουν την αντίθεση κεφάλαιου-μισθωτής εργασίας. Εδώ εκδηλώνεται η ιδιότυπη σχέση μεταξύ Μάλθους και Σισμοντί. Ο πρώτος «δανείζεται» από τον δεύτερο τις αντιθέσεις που αυτός επισημαίνει (για να τις χρησιμοποιήσει κατά του προλεταριάτου και υπέρ των μεγαλοβιομηχανικών) ο δε δεύτερος «δανείζεται» από τον πρώτο μιαν εκδοχή της περί υπερπληθυσμού «θεωρίας» του. Δε διστάζει μάλιστα να επικρίνει και την πολιτική της εκκλησίας που δεν παρεμβαίνει στο θέμα της γεννητικότητας και των γάμων.... Και οι δύο προβάλλουν την αναγκαιότητα κάποιων «τρίτων προσώπων». Μόνο που σε αντιδιαστολή με τον αντιδραστικό απολογητή των Άγγλων μεγαλοβιομηχανικών, ο Σισμοντί εντάσσει σε αυτά προπαντός τους μικρούς εμπορευματοπαραγωγούς (αγρότες, χειροτέχνες, μάστορες κλπ.). Θεωρούσε επίσης ότι η ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής είναι ανέφικτη χωρίς την εξωτερική αγορά την οποία ο Σισμοντί ανήγαγε μονόπλευρα σε εξαγωγή εμπορευμάτων από τις ανεπτυγμένες χώρες στις λιγότερο ανεπτυγμένες²².

Απορρίπτοντας το ρόλο του «αόρατου χεριού» το οποίο κατά τον A.Smith εναρμονίζει τον κινεμά των ιδιοτελών κινήσεων των ατόμων προωθώντας το κοινωνικό σύνολο, ο Σισμοντί καταδεικνύει τις τρομακτικές οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις του ελεύθερου ανταγωνισμού.

Εκείνο που ο Σισμοντί προτείνει θετικά είναι η λήψη σειράς μέτρων κρατικού παρεμβατικού χαρακτήρα σε κλίμα συναίνεσης μεταξύ των «κοινωνικών εταίρων». Επέμεινε για την λήψη «μόνο βαθμιαίων και πλάγιων μέτρων εκ μέρους της νομοθεσίας, μόνο την πραγμάτωση στις σχέσεις μεταξύ αφεντι-

κού και εργάτη πλήρους δικαιοσύνης, η οποία θα επιφορτιζε τον πρώτο με όλη την ευθύνη για το κακό που προκαλεί στο δεύτερο»²³.

Προτείνει τη δημιουργία κοινωνικής πρόνοιας για την προάσπιση εκείνων «οι οποίοι λόγω της ατέλειας των θεσμών μας δεν μπορούν να υπερασπισθούν μόνοι τους τον εαυτό τους»²⁴, για τη μείωση του χρόνου εργασίας, για τη θέσπιση ελάχιστου μισθού, κάνει λόγο για το επιθυμητό της συμμετοχής των εργατών στα κέρδη...

Είναι πραγματικά συναρπαστικά τα κείμενα του Σισμοντί. Μόνο που δεν εντάσσονται στην καθαυτό επιστημονική διδολογραφία. Η διαπραγματεύση πλευρών και πτυχών της καπιταλιστικής οικονομίας και η ανάδειξη αντιφατικών και αρνητικών πλευρών της διαδραματίζουν στο έργο του κατά κάποιο τρόπο δευτερεύοντα ρόλο εφόσον αποτελούν την αφορμή για την ηθικολογική-ανθρωπολογική κριτική του και την παρουσίαση της οπισθοδρομικής του ουτοπίας. Από θεωρητικής πλευράς ο Σισμοντί λίγα πράγματα έχει να προσβάλλει, υστερώντας κατά πολύ στην ερμηνεία των θεμελιωδών κατηγοριών ακόμα και από τον A.Smith.

Μάταια θα αναζητήσει κανείς στα κείμενά του αυστηρή ανάπτυξη των θεωρητικών ζητημάτων που έθεσε η κλασική αστική οικονομική σκέψη, πόσο μάλλον μιαν εσωτερικά συγκροτημένη θεωρία για τις σχέσεις παραγωγής του καπιταλισμού. Η αντιφατικότητα του είναι πασιφανής σε κάθε δήμα. Ξεχνώντας π.χ. τα περί «ληστείας των εργατών» κάπου διέπει το κεφάλαιο σαν «πράγμα σε ακινησία», ενώ αλλού υιοθετεί την άποψη του «πρωτοπόρου» εκχυδαϊστή της πολιτικής οικονομίας J.B. Say περί του κεφαλαίου ως «παράγοντα της παραγωγής» ταυτίζοντάς το με τα μέσα παραγωγής²⁵, και για τη συσσώρευση ως πράξη συνδεδεμένη με την αρετή και την εγκράτεια του καπιταλιστή. Αλλού πάλι υιοθετεί την (γεωγραφικά εγγύτερη γι' αυτόν) αντίληψη των φυσιοκρατών για τη γαιοπρόσοδο σαν «δώρο της γης». Ενώ στηλιτεύει τη δυσαναλογία στην κατανομή του πλούτου, πλέκει το εγκώμιο της νομικής προάσπισής της διότι «αυτή η ανισομέρεια υπηρετεί το κοινό όφελος»²⁶. Ενώ έχει αφιερώσει τόσες σελίδες στην αθλιότητα της ανισότητας, μέμφεται εκείνους που θέλουν να καταργήσουν αυτή την τάξη που «εξυπηρετεί και το φτωχό και τον πλούσιο» και περιορίζεται μόνο στη «βελτίωση και διατήρησή της»²⁷. Κατά τον Σισμοντί «ο νομοθέτης δεν πρέπει να θέτει ως στόχο του την ισότητα της κατάστασης όλων των ανθρώπων, αλλά την ευδαιμονία των ανθρώπων, ανεξάρτητα από τη θέση που κατέχει ο καθένας τους. Δε θα πετύχει αυτήν την ευδαιμονία με το μοίρασμα των περιουσιών. Κατ' αυτό τον τρόπο θα κατέστρεφε μόνο την εργατικότητα, η εργασία είναι η μοναδική πηγή του πλούτου — λέει εναρμονιζόμενος με τους κλασικούς της αστικής οικονομικής σκέψης — και κίνητρο για την εργασία είναι ακριβώς η περιουσιακή ανισότητα, την οποία η εργασία αναδημιουργεί αδιάλειπτα»²⁸.

Οι θέσεις του αυτές κάνουν σαφή τη διαφορά του από τους ουτοπικούς σοσιαλιστές της εποχής του (R.Owen, F.Fourier, Saint-Simon κ.ά.). Αν και αναφέρεται στο ευκταίο και επιθυμητό της συγκρότησης «συνεταιρισμένων παραγωγών», σε αντίθεση με τους σοσιαλιστές αφ' ενός μεν υπέτασσε αυτόν τον ευσεβή πόθο στα πλαίσια του ιερού και απαραδίαστου της αστικής νομικο-πολιτικής θεσμικότητας, αφ' ετέρου δε, οι παραγωγοί αυτοί δεν ήταν άλλοι από τους εξιδανικευμένους μικροπαραγωγούς με τα πρωτόγονα παραδοσιακά και ατομικά κινούμενα ιδιόκτητα μέσα εργασίας τους, (γη, εργαλεία κλπ.), ενώ ο συνεταιρισμός που ονειρευόταν δεν ήταν άλλος από μian αναβίωση της μεσαιωνικής συντεχνίας²⁹. Έτσι όπως επισήμανε ο Λένιν, η βασική διαφορά μεταξύ του Σισμοντί και των ουτοπιστών-σοσιαλιστών είναι, ότι ενώ ο πρώτος στρεφόταν προς τα πίσω, οι δεύτεροι στρέφονταν μπροστά³⁰.

Και η οπισθοδρομική αυτή τάση του Σισμοντί αποκτά απροκάλυπτα αντιδραστικό-ουτοπικό χαρακτήρα, όταν επικαλούμενος τα δεινά που επέφεραν οι μηχανές στρέφεται κατά των επιστημονικών ανακαλύψεων και ευρεσιτεχνιών...

Ο Λένιν έδειξε πως οι ρομαντικοί τύπου Σισμοντί ανοίγουν κατά τον ίδιο τρόπο «τη μικρή παραγωγή σε «κοινωνική οργάνωση», σε «μορφή παραγωγής, αντιπαραθέτοντάς την στον καπιταλισμό», γεγονός που, εκτός από εξαιρετική αφέλεια, «είναι ένας τεχνητός και λαθεμένος χωρισμός της μιας μορφής της εμπορευματικής οικονομίας (μεγάλο διομηχανικό κεφάλαιο) και καταδίκη της, με ουτοπική εξιδανίκευση της άλλης μορφής της ίδιας εμπορευματικής οικονομίας (μικρή παραγωγή)»³¹. Εννοούν λοιπόν κάποιο αφηρημένο «μικρό νοικοκυριό» που στέκει έξω από τις ιστορικά συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, τρέφοντας αυταπάτες σχετικά με τον δήθεν εναλλακτικό ως προς τον καπιταλισμό χαρακτήρα μιας γενικευμένης θέσπισης αυτού του αφηρημένου προτύπου τους. Αγνοούν δηλαδή παντελώς δύο αποφασιστικής σημασίας γεγονότα: Ότι δηλαδή η μικρή παραγωγή που βασίζεται σε κινούμενα από την ατομική εργασία μέσα παραγωγής με την αναγκαία συνακόλουθη της ιδιωτική ιδιοκτησία του άμεσου παραγωγού στις συνθήκες παραγωγής του νομοτελειακά: 1. είτε καταστρέφεται στην προκαπιταλιστική μορφή της με την άνοδο του καπιταλισμού που έχει ως απαραίτητη προϋπόθεση την απαλλοτρίωση του άμεσου παραγωγού (βλ. την «πρωταρχική συσσώρευση»), είτε 2. στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό αναπαράγεται ως υποταγμένη ασταθής και ενδιάμεση μορφή ιδιωτικής ιδιοκτησίας, μεταξύ μεγάλου κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας. Εκείνο λοιπόν που διαφεύγει παντελώς από τη ρομαντική «λογική» είναι το γεγονός ότι το ιδεώδες της «μικρής παραγωγής» ιστορικά μεν γεννά τον καπιταλισμό ο οποίος αποτελεί τη νομοτελειακή μετεξέλιξη της μικρής παραγωγής, λογικά δε, στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό αποτελεί αναπόσπαστο συμπληρωματικό, παραπληρωμα-

τικού και υποταγμένου χαρακτήρα και προς τη μεγάλη κεφαλαιοκρατική παραγωγή συστατικό στοιχείο της διαδικασίας παραγωγής και αναπαραγωγής του όλου πλέγματος των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. «Στην πραγματικότητα ο μικροπαραγωγός που αποθεώνεται από τους ναρόντικους, είναι για το λόγο αυτό ένας μικροαστός· ο μικροαστός αυτός που βρίσκεται στις ίδιες αντιφατικές σχέσεις, όπως και κάθε άλλο μέλος της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, υπερασπίζει τον εαυτό του επίσης με την πάλη και η πάλη αυτή από το ένα μέρος δημιουργεί συνεχώς μια μικρή μειοψηφία μεγαλοαστών και από το άλλο σπρώχνει την πλειοψηφία στις γραμμές του προλεταριάτου. Στην πραγματικότητα, — συνεχίζει ο νεαρός Λένιν, — ... δεν υπάρχουν μικροπαραγωγοί που να μη βρίσκονται ανάμεσα στις δύο αυτές αντίθετες τάξεις, και η μέση αυτή θέση καθορίζει κατ' ανάγκην τον ειδικό χαρακτήρα της μικροαστικής τάξης, τη διττότητα, τη διπλοπροσωπία της την έλξη της προς τη μειοψηφία που βγαίνει κερδισμένη από τον αγώνα, την εχθρική της στάση απέναντι στους «αποτυχημένους», δηλ. στην πλειοψηφία»³². Και ο Λένιν καταλήγει: «Όσο περισσότερα αναπτύσσεται η εμπορευματική οικονομία, τόσο πιο δυνατά και έντονα προβάλλουν οι ιδιότητες αυτές τόσο πιο φανερό γίνεται ότι η εξιδανίκευση της μικρής παραγωγής εκφράζει απλώς μια αντιδραστική, μικροαστική άποψη»³³.

Ως προς το θετικό του περιεχόμενο, ο ουτοπικός αυτός «σοσιαλισμός» δεν παύει να «θέλει είτε ν' αποκαταστήσει τα παλιά μέσα παραγωγής και ανταλλαγής και μαζί τους τις παλιές σχέσεις ιδιοκτησίας και την παλιά κοινωνία, είτε να κλείσει ξανά με τη δία τα σύγχρονα μέσα παραγωγής και ανταλλαγής μέσα στα πλαίσια των παλιών σχέσεων ιδιοκτησίας, των σχέσεων που είχαν ανατιναχθεί και που δεν μπορούσαν παρά να ανατιναχθούν απ' αυτά τα ίδια τα σύγχρονα μέσα παραγωγής. Και στις δύο περιπτώσεις ο σοσιαλισμός αυτός είναι ταυτόχρονα και αντιδραστικός και ουτοπικός.

Συντεχνιακό καθεστώς για τη βιομηχανία και πατριαρχική οικονομία για την αγροτική οικονομία, αυτή είναι η τελευταία του λέξη»³⁴, συνοψίζουν οι Μαρξ και Ένγκελς.

Βέβαια ο μικροαστικός χαρακτήρας της ουτοπίας του Σισμοντί δε θα πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν κάτι το πρωτόγονο παρ' όλη την αφέλειά του) και να ερμηνεύεται στα πλαίσια ενός αναγωγικού κοινωνιολογισμού. Ο ίδιος ο Σισμοντί έλεγε: «Με παρουσίασαν στην πολιτική οικονομία εχθρό της κοινωνικής προόδου, οπαδό των δάρδαραν και καταπιεστικών θεσμών. Όχι δε θέλω εκείνο που υπήρχε κάποτε, θέλω όμως κάτι το καλύτερο σε σύγκριση με το σημερινό. Δεν μπορώ να κρίνω για το παρόν, παρά μόνο συγκρίνοντάς το με το παρελθόν και δεν επιθυμώ καθόλου την αναστήλωση των παλαιών ερειπίων, όταν αποδεικνύουν με τη βοήθειά τους τις αιώνιες ανάγκες της κοινωνίας»³⁵. Στην πολεμική του με τη ρικαρντιανή σχολή που δεν έδλεπε άλλη

προοπτική κοινωνικής ανάπτυξης από τον καπιταλισμό, ο Σισμοντί έθετε το ερώτημα: Μπορούμε άραγε στη βάση του γεγονότος ότι ο καπιταλισμός είναι προοδευτικότερος από το σχηματισμό που αντικατέστησε να συμπεράνουμε «ότι κατακτήσαμε τώρα την αλήθεια, ότι δε θα ανακαλύψουμε μια θεμελιώδη φαυλότητα στο σύστημα της μισθωτής εργασίας... όπως την ανακαλύψαμε στα συστήματα της δουλείας, της φεουδαρχίας, των συντεχνιών... Θα έλθει, αναμφίβολα, ο καιρός που τα εγγόνα μας θα μας θεωρούν δάρδαρους επειδή αφήσαμε τις εργαζόμενες τάξεις χωρίς προστασία, θα μας θεωρούν εξίσου δάρδαρους με εκείνα τα έθνη που έχουν υποδουλώσει αυτές τις τάξεις»³⁶. Το γεγονός ότι ο Σισμοντί σε αντιδιαστολή με την κυρίαρχη θετικιστική-εξελικτική υπεραισιοδοξία για την πορεία της κεφαλαιοκρατίας που κυριαρχούσε στην οικονομολογία της εποχής του, αντιλαμβάνεται την αντιφατικότητα της κεφαλαιοκρατίας και υποψιάζεται τον παροδικό της χαρακτήρα συνιστά μεγάλη συμβολή. Αντιδραστικός δεν ήταν επειδή απεργαζόταν κυριολεκτικά μια παλινόρθωση του μεσαίωνα, αλλά επειδή «στοιους πρακτικούς του πόθους «σύγκρινε το παρόν με το παρελθόν» και όχι με το μέλλον ακριβώς επειδή «προσπαθούσε να αποδείξει τις αιώνιες ανάγκες της κοινωνίας» με τη δόξη των «ερεπιών» και όχι με τη δόξη των τάσεων της νεότερης ανάπτυξης»³⁷. Ούτε πρέπει να φανταζόμαστε το χαρακτηρισμό «μικροαστικός» ως μομφή για κάποια άμεση ιδιοτελή ταύτιση του Σισμοντί με τα συμφέροντα του μικρομαγαζάτορα ή του μικροκτηματία. Οι ιδεολογικοί εκπρόσωποι των μικροαστών μπορεί από άποψη μόρφωσης, καλλιέργειας και ατομικής κατάστασης να διαφοροποιούνται ριζικά από τη μικροαστική τάξη. «Εκπρόσωπος του μικροαστού — κατά τον Κ. Μαρξ — τους κάνει το γεγονός ότι η σκέψη τους δεν μπορεί να ξεπεράσει τα όρια που δεν ξεπερνά η ζωή των μικροαστών, και γι' αυτό θεωρητικά φτάνουν στα ίδια προβλήματα και στις ίδιες λύσεις, στα οποία οδηγεί τον μικροαστό πρακτικά το υλικό του συμφέρον και η κοινωνική του κατάσταση. Αυτή είναι γενικά η σχέση μεταξύ πολιτικών και φιλολογικών εκπροσώπων μιας τάξης και της τάξης που αυτοί εκπροσωπούν»³⁸.

Η συμβολή του Σισμοντί στην οικονομική σκέψη μπορεί να αποτιμηθεί συγκεκριμένα και ιστορικά μόνον αν το έργο του ενταχθεί στη δυναμική της ανάπτυξης της οικονομικής επιστήμης, αλλά και ευρύτερα της κοινωνικο-φιλοσοφικής σκέψης της εποχής του³⁹. Κατά τον Μαρξ «η ιστορία της σύγχρονης πολιτικής οικονομολογίας τελειώνει με τον Ρικάρτο και τον Σισμοντί — με δυο αντίποδες από τους οποίους ο ένας μιλά αγγλικά και ο άλλος γαλλικά, — όπως τότε που αρχίζει στα τέλη του XVII αιώνα με τους Petty και Boisguillebert»⁴⁰. Και πράγματι η ιστορικά διαμορφωμένη ιδιοτυπία της εθνικής πολιτισμικής παράδοσης, παίρνει στο έργο του Σισμοντί τη μορφή της από οπισθοδρομικής κριτικής του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού

και των συνεπειών της ανάπτυξής του. Ο Σισμοντί «επιτίθεται στο μεγάλο διομηχανικό κεφάλαιο κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο που ο Boisguillebert επιτίθεται στο χρήμα. Αν στο πρόσωπο του Ρικάρντο η πολιτική οικονομία συνάγει ανελέητα τα τελικά της πορίσματα, και μ' αυτό ολοκληρώνεται, ο Σισμοντί συμπληρώνει αυτό το αποτέλεσμα αποτελώντας ο ίδιος την αμφιβολία της»⁴¹. Οι οικονομολόγοι, που όπως ο Ρικάρντο, ταύτιζαν την ουσία της καπιταλιστικής κοινωνίας με την ουσία της κοινωνίας γενικά (δηλ. ταύτιζαν την παραγωγή υπεραξίας με τον τρόπο παραγωγής με την ευρεία του έννοια, με κάθε κοινωνικό τρόπο παραγωγής με οποιαδήποτε παραγωγική αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τη φύση), έστρεφαν την προσοχή τους μόνο στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, τις οποίες ταύτιζαν συχνά με τα μέσα παραγωγής (διότι οι συγκεκριμένες ιστορικές σχέσεις παραγωγής προσλαμβάνονται εδώ απλώς ως «τελετουργικές μορφές» των παραγωγικών δυνάμεων), και «στην αύξηση του διομηχανικού πληθυσμού και εξετάζουν την προσφορά άσχετα με τη ζήτηση, — κατανόησαν τη θετική ουσία του κεφαλαίου ορθότερα και βαθύτερα απ' ό,τι εκείνοι οι οικονομολόγοι, οι οποίοι, όπως ο Σισμοντί, υπογραμμίζουν τα όρια της κατανάλωσης και του υπάρχοντος κύκλου ισοδυνάμων, αν και ο Σισμοντί κατανόησε βαθύτερα το περιορισμένο της θεμελιωμένης στο κεφάλαιο παραγωγής, τον αρνητικό μονόπλευρο χαρακτήρα της. Ο Ρικάρντο κατανόησε περισσότερο την καθολική τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, ο Σισμοντί — τον ιδιότυπο περιορισμό του»⁴². Από αυτή την άποψη ο Σισμοντί επικεντρώνει την προσοχή του στο γεγονός ότι η ίδια η ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι αντιφατική και διαισθάνεται ότι αυτή η αυτοανάπτυξη θα προσκρούσει σε κάποιο όριο γεννημένο από την ίδια, ότι οι αντιφάσεις που γεννά πρέπει να οδηγήσουν τον καπιταλισμό στον θάνατό του. Ωστόσο, εφ' όσον ο ιστορικός χαρακτήρας και η δυναμική αυτών των αντιφάσεων δεν αποκαλύπτονται σε καθαρή μορφή δεδομένου ότι κάποιες αντιφάσεις απλώς επισημαίνονται, όπως επισημαίνονται, διαισθητικά, και εφ' όσον η διαίσθηση αυτή κατευθύνεται από την οπτική της μικρής εμπορευματικής παραγωγής και όχι από τη σκοπιά της εργατικής τάξης, του δυναμικού πόλου της θεμελιώδους αντίφασης του καπιταλισμού, το αντικείμενο της έρευνας (ο καπιταλισμός) και η υπάρχουσα θεωρία επικρίνονται απλώς εξωτερικά και επιφανειακά. Και αυτό διότι η κριτική του Σισμοντί δεν μπορεί παρά να ξεκινά από τις προϋποθέσεις τόσο του καπιταλισμού, όσο και της αστικής οικονομικής σκέψης, προσλαμβάνοντάς τις ως δεδομένες και ουσιαστικά αμετάβλητες.

«Να γιατί θα ήθελε μέσω του ήθους, του νόμου κλπ. να θεσπίσει εξωτερικά όρια για την παραγωγή, τα οποία ωστόσο ακριβώς επειδή είναι απλώς εξωτερικά και τεχνητά όρια θα ανατρέπονταν αναπόφευκτα από το «κεφάλαιο»⁴³.

Η προσέγγιση ενός γνωστικού αντικειμένου το οποίο συνιστά οργανικό όλο, προσέγγιση που περιορίζεται σε μian επιφανειακή επισήμανση — απარიθμηση αντιφάσεων, έξω από μια συστηματική κατηγοριακή αντίληψη για το αντικείμενο, είναι ανίκανη να έχει μια σαφή ιεραρχημένη — διατεταγμένη εικόνα για τη θέση, το χαρακτήρα, τις σχέσεις και το ρόλο της κάθε αντίφασης σε αυτό, για τη δυναμική που συνιστά η κλιμακούμενη διαβάθμιση της αμοιβαίας σχέσης των πόλων της βασικής αντίφασης (ταυτότητα, διάκριση, διαφορά, αντίθεση και καθαυτήν αντίφαση) η οποία (αντίφαση) με την κίνησή της καθορίζει με διαφορετικό τρόπο τη καθεμία από τις υπόλοιπες (παράγωγες, δευτερεύουσες κλπ.) αντιφάσεις του αντικειμένου. Η ανικανότητα αυτή υπονομεύει και ευνουχίζει εκ προοιμίου την όποια επαναστατική, ριζοσπαστική διάθεση του φορέα μιας τέτοιας προσέγγισης, εφ' όσον χωρίς τις παραπάνω θεωρητικές προϋποθέσεις είναι αδύνατο να θεωρηθεί το αντικείμενο ως διαδικασία αυτοανάπτυξης η οποία αρθρώνεται τελικά από τη διαδικασία επίλυσης της ουσιαστικής αντίφασης του οργανικού όλου⁴⁴. Μ' άλλα λόγια, είναι αδύνατο να θεωρηθεί το εν λόγω αντικείμενο ως διαδικασία αυτοανάπτυξης, η οποία έχει την προοδευτική και την οπισθοδρομική φάση της, η οποία οδηγεί το αντικείμενο σε μian άλλη ποιότητα μέσω της άρνησης — «άρσης» του εαυτού του. Τέτοιου είδους προσέγγιση δεν μπορεί παρά να είναι στον ένα ή στον άλλο δαθμό αντιστορική⁴⁵. Στην οικονομική και φιλοσοφική σκέψη της περιόδου που εξετάζουμε, η σύγχυση επιτείνεται και από το γεγονός ότι η έρευνα αφορά ταυτόχρονα δύο γνωστικά αντικείμενα η διάκριση των οποίων ήταν τότε αντικειμενικά ανέφικτη. Πρόκειται για δύο ολόκληρες από τις οποίες η μία (ο καπιταλισμός) αποτελεί τη σχετικά αυτοτελή τελική φάση διαμόρφωσης της δεύτερης (της ώριμης κοινωνίας, της ανθρωπότητας ως ολότητας).

Από τη σκοπιά λοιπόν της επιφανειακής (διαισθητικής κλπ.) επισήμανσης κάποιων αντιφάσεων του αντικειμένου διακρίνεται μια κάποια εικασία για την ιστορικότητα του αντικειμένου. Τα ψήγματα αυτά ιστορισμού, μπορεί κατ' αρχήν να συνιστούν πρόοδο σε σύγκριση με τον αφελή θετικιστικό εξελικτικισμό των κλασικών που δεν έβλεπαν καν αντιφάσεις στον καπιταλισμό, πρακτικά όμως μπορούν να οδηγήσουν, μόνο σε εξωτερικές, αυθαίρετες, επιφανειακές και τεχνητές (στην περίπτωση του Σισμοντί-αντιδραστικές) ουτοπικές «εναλλακτικές» προτάσεις, ανίκανες να θίξουν την ουσία του καπιταλισμού. Όσο όμως η υπάρχουσα πραγματικότητα αντιμετωπίζεται με κριτική διάθεση και δε διαφαίνονται αντικειμενικές δυνάμεις (είτε επειδή δεν υπάρχουν είτε επειδή η ύπαρξη και ο ρόλος τους δεν έχουν θεμελιωθεί θεωρητικά) ικανές να την ανατρέψουν, η πραγματικότητα αυτή προσλαμβάνεται ως εξωτερική ως προϊόν αυθαιρεσίας. Οι ανεπίλυτες αντιφάσεις της πραγματικότητας αντικαθίστανται, και διευθετούνται στο πεδίο της συνείδησης ως ευσεβείς πόθοι. Η πραγματική

κατάσταση αντιστρέφεται και υποκαθίσταται από τη φανταστική. Η «λογική» αυτής της πράξης που απορρέει απ' όσα περιγράψαμε παραπάνω έχει ως εξής: Ο καπιταλισμός είναι αντιφατικός και φθοροποιός. Ξεκίνησε από την Αγγλία και «θέλουν να τον επιβάλλουν στ' άλλα έθνη». Είναι «τεχνητός», «επιβεδλημένος» έξωθεν και άνωθεν, φυτό «του θερμοκηπίου», «σκοπίμα εισαχθέν»; «θεσπισμένο», «λάθος του νομοθέτη» είτε προϊόν «άγονου μιμητισμού». Ιθύνων νους όμως που παρέσυρε τον νομοθέτη στη «θέσπιση» και «επιβολή» του δεν είναι άλλος από τη σύγχρονή του οικονομική θεωρία. Πρόκειται τελικά για «λάθος των οικονομολόγων» που «το έριξαν (se sont jetés) στις αφαιρέσεις και ξέχασαν τον άνθρωπο»... Δεν είναι όμως μόνο η οικονομία που οδηγεί τον Σισμοντί σε τέτοιου είδους αντίληψη. «Ένα από τα σημαντικότερα πορίσματα τα οποία μπορούν να συναχθούν στη βάση της μελέτης της ιστορίας, είναι το γεγονός ότι η κυβέρνηση είναι η πιο πραγματική αιτία του χαρακτήρα του λαού»⁴⁶, μας πληροφορεί ο Σισμοντί ως ιστορικός (από τη σκοπιά δηλαδή της κύριας ασχολίας του).

Αρκεί λοιπόν να επιλέγει ο θεωρητικός το «σωστό» μοντέλο για να το εφαρμόσει ο νομοθέτης! Όλη η *αντικειμενική κοινωνική πραγματικότητα* (πόσο μάλλον η οικονομία, τα μέσα παραγωγής, η τεχνολογία κλπ.) δεν είναι παρά μόνο *ενσάρκωση ιδεατών μοντέλων!*

Ο Μαρξ διατυπώνει στα Grundrisse ένα πολύ σημαντικό συμπέρασμα: «Ο άξεστος υλισμός των οικονομολόγων που εξετάζουν τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής των ανθρώπων και τους προσδιορισμούς που αποκτούν τα πράγματα, όταν είναι υποταγμένα σ' αυτές τις σχέσεις σαν *φυσικές ιδιότητες* πραγμάτων, ισοδυναμεί με τον εξίσου άξεστο ιδεαλισμό και ακόμα με τον φετιχισμό, ο οποίος προσάπτει στα πράγματα κοινωνικές σχέσεις ως εγγενείς προσδιορισμούς τους και ταυτόχρονα τα μυστικοποιεί»⁴⁷. Αυτή η αντιστροφή που έχει τις ρίζες της στην πρόσληψη της αντικειμενικής φαινομενικότητας, όπως την ανέλυσε ο Μαρξ στο φετιχισμό του εμπορεύματος, δρίσκεται στη βάση της εγγενούς αντιφατικότητας της αστικής συνείδησης, η οποία κινείται μεταξύ ανεπίλυτων αντινομιών (αντικειμενισμός — υποκειμενισμός, ενατένιση — χειραγώγηση κλπ.).

Η κριτική-ηθικολογική προσέγγιση του Σισμοντί θέτει ένα υπαρκτό και σοβαρό ηθικό ερώτημα. Το ερώτημα αυτό αφορά το «τίμημα» της προόδου της ανθρωπότητας σε συνθήκες έντονου ανταγωνισμού, τη συσχέτιση ατομικών, ομαδικών και καθολικών συμφερόντων στην τελευταία φάση της «προϊστορίας» της ανθρωπότητας, στον καπιταλισμό. Από μόνη της η ανάδειξη αυτού του ζητήματος υπονομεύει τις αυταπάτες περί δήθεν αρμονικής ανάπτυξης του καθολικού συμφέροντος το οποίο αθροιστικά διασφαλίζεται από τις εγωϊστικές ιδιοτελείς επιδιώξεις των ατόμων (βλ. το «αόρατο χέρι του A.Smith και τον ωφελιμισμό του Bentham).

Στα στάδια εκείνα της ιστορίας της κοινωνίας, όπου η ανάπτυξή της γίνεται κατ' εξοχήν μέσω του διχασμού της κοινωνίας σε αντίθετα και αντιπατικά μέρη με τα ανταγωνιστικά τους συμφέροντα, η ανάπτυξη πραγματοποιείται σε βάρος των συμφερόντων, μέσω της καταπίεσης και της άρνησης των συμφερόντων ενός μέρους (είτε μερών) της κοινωνίας από ένα άλλο. Από ηθική σκοπιά άμεσα και κατά κύριο λόγο κυριαρχεί τότε το κακό (το ιδιωτικό, το εκ μέρους συμφέρον σε βάρος του πανανθρώπινου). Και μόνο κατ' αυτόν τον τρόπο προάγεται η κοινωνία προς την πραγμάτωση του ανώτερου καλού, του συμφέροντος της ενιαίας ανθρωπότητας⁴⁸. Μέχρι να επιτευχθεί αυτό το επίπεδο ανάπτυξης, το επίπεδο της ώριμης δηλαδή της ατομικής κοινωνίας, της αυθεντικής ανθρώπινης ιστορίας, οι άνθρωποι στον ένα ή στον άλλο βαθμό, κατ' ανάγκην θα προβάλλουν ως μέσα και όχι ως αυτοσκοπός. Κάθε ισχυρισμός περί του αντιθέτου, περί άμεσης κυριαρχίας των πανανθρώπινων συμφερόντων ενόσω η ανθρωπότητα σπαράσσεται από ποικίλους ανταγωνισμούς, λειτουργεί εκ των πραγμάτων ως άξεστη αντιδραστική απολογητική των κυρίαρχων τάξεων. «Ζωντανό» παράδειγμα τέτοιου είδους απολογητικής είναι και η μεγαλοφυής σύλληψη της «Νέας Σκέψης» των Μ. Γκορμπιατσόφ, Α. Γιακόβλεφ και Σια... Γι' αυτό ο Μαρξ, εξαιρώντας τη συμβολή του Σισμοντί επισημαίνει ότι «η παραγωγή για την παραγωγή δε σημαίνει παρά την ανάπτυξη των ανθρώπινων παραγωγικών δυνάμεων, δηλαδή ανάπτυξη του πλούτου της ανθρώπινης φύσης ως αυτοσκοπού. Αν, όπως κάνει ο Σισμοντί, αντιπαραθέσει κανείς στο σκοπό αυτόν το καλό των ξεχωριστών ατόμων, τότε αυτό σημαίνει πως ισχυρίζονται ότι θα πρέπει να σταματήσει η ανάπτυξη του είδους, για να εξασφαλισθεί το καλό των ξεχωριστών ατόμων, ότι λ.χ. δεν επιτρέπεται να διεξαχθεί πόλεμος, στον οποίον οπωσδήποτε χάνονται άτομα.

Ο Σισμοντί έχει δίκιο μονάχα έναντι των οικονομολόγων που συγκαλύπτουν, αρνούνται αυτήν την αντίθεση. Με μια τέτοια προσέγγιση παραμένει ακατανόητο το ότι αυτή η ανάπτυξη των ικανοτήτων του γένους «άνθρωπος», παρ'όλο που γίνεται στην αρχή σε βάρος της πλειοψηφίας των ανθρώπινων ατόμων και ακόμα ολόκληρων ανθρώπινων τάξεων, τελικά θα καταστρέψει αυτό τον ανταγωνισμό και θα συμπίσει με την ανάπτυξη του κάθε ξεχωριστού ατόμου ότι δηλαδή η ανώτερη ανάπτυξη της ατομικότητας εξαγοράζεται μόνο με το τίμημα μιας τέτοιας ιστορικής διαδικασίας στην πορεία της οποίας τα άτομα θυσιάζονται»⁴⁹.

Εκτιμώντας συνολικά τις απόψεις του Σισμοντί θα διαπιστώσουμε ότι το πλούσιο έργο του ήταν αρκετά αντιπατικό. Έθεσε με τον προβληματισμό του μια σειρά ερωτημάτων (για τις αντιφάσεις του καπιταλισμού, για τις κρίσεις κλπ.) στα οποία δεν μπόρεσε να απαντήσει παρά μόνο με αναχρονιστικές μικροαστικές ηθικολογίες. Αλλά όπως έλεγε ο Λένιν: «οι ιστορικές υπηρεσίες

δεν κρίνονται από κείνο που δεν έδωσαν οι προσωπικότητες της ιστορίας σε σύγκριση με τις σύγχρονες απαιτήσεις, αλλά από το καινούριο που έδωσαν σε σύγκριση με τους προγενέστερούς τους»⁵⁰.

Οι ιδέες του Σισμοντί ξαναήλθαν στο προσκήνιο στα τέλη του περασμένου αιώνα στη Ρωσία από τους φιλελεύθερους ναρόντνικους (λαϊκιστές) οι οποίοι ισχυρίζονταν ότι ο καπιταλισμός δεν έχει ερείσματα για να αναπτυχθεί στη Ρωσία, εφ' όσον δε θα μπορέσει να λύσει το πρόβλημα της διάθεσης: ο λαός — έλεγαν — είναι υπερβολικά φτωχός για να αγοράσει την πληθώρα εμπορευμάτων τα οποία μπορεί να παράγει η μεγάλη καπιταλιστική βιομηχανία. Πρότειναν λοιπόν έναν ειδικό «ρώσικο δρόμο» προς το σοσιαλισμό της αγροτικής κοινότητας («ομπσάνα»), παρακάμπτοντας τον καπιταλισμό. Οι ιδέες αυτές, με διάφορες παραλλαγές είναι αρκετά διαδομένες στις χώρες του λεγόμενου «τρίτου κόσμου». Επανεμφανίζονται επίσης στη σύγχρονη «μεταπερεστροφική» Ρωσία με έντονη ολαδόφιλη χροιά.

Η μικροαστική και συχνά ρομαντική κριτική, γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο σε πολλές ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, ως κριτική από τη σκοπιά των «φορέων του πνευματικού πολιτισμού» στα πλαίσια των ευρύτερων ρευμάτων της «τεχνοφοβίας» και του αντιεπιστημονισμού που ανέκριναν ως alter ego της αστικής «τεχνοκρατίας» και του αστικού επιστημονισμού. Η τάση αυτή συνήθως «αναλύσκεται σε μια «αντιτεχνολογική» ηθικολογία, χωρίς να αρθρώνει μια πρόταση κοινωνικής χειραφέτησης που θα συνεπάγεται και τον ανακαθορισμό του ρόλου των παραγωγικών δυνάμεων»⁵¹. Εξέχουσα θέση σ' αυτή την τάση κατέχει η σχολή της Φρανκφούρτης.

Όταν μερικοί — οι αριστεροί ριζοσπάστες και οι αριστεροί φιλελεύθεροι (η διάκριση αυτή γίνεται σήμερα όλο και πιο δύσκολη) επιχειρούν να εμβαθύνουν στα θεωρητικά θεμέλια της κριτικής τους, ανακαλύπτουν ότι το κύριο αντικείμενο των οικτιρμών και των εξορκισμών τους δεν είναι άλλο από μια μεταφυσικά υποστασιοποιημένη εκδοχή του δεμπεριανού μοντέλου της αστικής ορθολογικότητας, η οποία προβάλλει ως ενσάρκωση του «ορθολογισμού» εν γένει. Αντικείμενο της κριτικής τους δεν είναι η συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα αλλά το ιδεατό υποκατάστατό της, δηλαδή ένας κόσμος που προβάλλει, στη συνείδησή τους ως ενσάρκωση (υλοποίηση, πραγμάτωση) της τεχνοκρατικής ιδεολογίας.

Ο απόηχος της σύγκρουσης μεταξύ Ricardo και Σισμοντί μέσω του πιο σύγχρονου ιδεολογικού δίπολου τεχνοκρατίας-τεχνοφοβίας πέρασε και στο εσωτερικό της μαρξιστικής παράδοσης, ως αντιπαράθεση φαταλιστικού οικονομικού ντετερμινισμού, τεχνοκρατικής ερμηνείας των παραγωγικών δυνάμεων (βλ. Μπερνστάιν, Κάουτσε, Στάλιν κλπ.) και «ηθικού σοσιαλισμού», «συνεταριστικού σοσιαλισμού», «σοσιαλισμού με ανθρώπινο πρόσωπο», κλπ.

Αυτό το δίπολο μηχανικισμού — ηθικολογίας δοσκόταν στην βάση των αρχικών ιδεολογημάτων της αντεπανάστασης της «περεστρόικα».

Ιδιαίτερα έντονη είναι η επίδραση του μικροαστικού οικονομικού ρομαντισμού στις απόψεις πολλών οικολόγων. Υιοθετώντας αυτούσια το αστικό τεχνοκρατικό ιδεολόγημα της διομηχανικής κοινωνίας (μέσω της αναγωγής των σχέσεων παραγωγής στις παραγωγικές δυνάμεις και των τελευταίων στην τεχνολογία) μιλούν για παταγώδη αποτυχία τόσο του καπιταλισμού όσο και των σοσιαλιστικών εγχειρημάτων. Ερμηνεύουν την υιοθέτηση μοντέλου ανάπτυξης και τεχνολογίας ως καθαρά βουλητική - πολιτική πράξη⁵².

Οι απόψεις που αρνούνται είτε αδυνατούν να εξετάσουν θεωρητικά τη διαδικασία επαναστατικοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων και του καταμερισμού της εργασίας μέχρι την απομάκρυνση της ζωντανής εργασίας από την άμεση διαδικασία της παραγωγής, μέχρι την άρση της αντίφασης μεταξύ φυσικής και πνευματικής εργασίας, δηλαδή μέχρι την άρση της αντίφασης παραγωγικών δυνάμεων-σχέσεων παραγωγής, με την απελευθέρωση των δημιουργικών ικανοτήτων του ανθρώπου και την επικράτηση της «καθολικής δραστηριότητας» (Μαρξ) των ολόπλευρα αναπτυγμένων προσωπικοτήτων ως θεμελιώδη όρο ανάπτυξης της αταξικής κοινωνίας, ακόμα και όταν κάνουν λόγο για μια κοινωνία «ελεύθερων συνεταιρισμών παραγωγών» προβάλλουν πρακτικά ένα τύπου Σισμοντί ευσεβή πόθο μικροαστικού περιεχομένου.

Η διεξοδική εξέταση των σημερινών εκδοχών οικονομικού ρομαντισμού απαιτεί ειδική μελέτη. Εδώ θα αρκεστούμε σε μερικές παρατηρήσεις γενικού χαρακτήρα. Ο οικονομικός ρομαντισμός είναι: 1) μια θεωρητική τάση που εμφανίστηκε νομοτελειακά σε μιαν ιδιότυπη γνωσιοθεωρητική συγκυρία της ιστορίας της επιστήμης ως έναρξη της εξέτασης των αντιφάσεων του αντικειμένου στα πλαίσια της προδιαλεκτικής νόησης. 2) μια ιδεολογική τάση-τοποθέτηση με κοινωνικοψυχολογικές καταβολές που εδράζονται στην απόρριψη της υπάρχουσας κοινωνικής πραγματικότητας, στην απογοήτευση και στο σκεπτικισμό που δε βλέπει άλλη διέξοδο παρά μόνο σε αναπολήσεις παρωχημένων καταστάσεων.

Στην εποχή μας η γνωσιοθεωρητική συγκυρία που γέννησε τον αυθεντικό οικονομικό ρομαντισμό του Σισμοντί έχει περάσει ανεπιστρεπτί. Η θεωρία για τον καπιταλισμό έχει περάσει προ πολλού στο διαλεκτικό στάδιο και για την περαιτέρω ανάπτυξή της κάθε άλλο παρά έχει ανάγκη να ανατρέξει άμεσα στις θέσεις του Σισμοντί. Και όμως οι θέσεις αυτές επαναδιατυπώνονται σήμερα αρκετά έντονα και μάλιστα στο χώρο της αριστεράς (ιδιαίτερα εκείνης που επιχειρεί «να συνδυάσει το κόκκινο με το πράσινο»). Το φαινόμενο αυτό παραπέμπει κυρίως στη δεύτερη συνιστώσα του ρομαντισμού, στην ιδεολογική και κοινωνικο-ψυχολογική του διάσταση. Στην απογοήτευση από τον καπιταλισμό προστέθηκε και η απογοήτευση από την

αντεπανάσταση που αναφέραμε στην εισαγωγή αυτού του κειμένου.

Το οικολογικό κίνημα, μ' όλη την αντιφατικότητά του, ξεκινά από τον υπαρκτό στις ημέρες μας κίνδυνο αυτο-καταστροφής της ανθρωπότητας από τις επιπτώσεις της παραγωγικής δραστηριότητας και της κατανάλωσης του ανθρώπου. «Έτσι τα γεγονότα μας θυμίζουν σε κάθε δήμα, πως δεν κυριαρχούμε καθόλου πάνω στη φύση όπως ένας κατακτητής πάνω σ' έναν ξένο λαό, όπως κάποιος που θα στεκόταν έξω από τη φύση, αλλά πως ανήκουμε στη φύση με τη σάρκα, το αίμα, και το μυαλό μας, πως είμαστε μέσα της και πως όλη μας η εξουσία δρῖσκειται στο πλεονέκτημα που έχουμε σχετικά μ' όλα τ' άλλα όντα, να γνωρίζουμε τους νόμους της και να μπορούμε να τους εφαρμόζουμε ορθά»⁵³. Όμως αυτό το πλεονέκτημα που επισημαίνει ο Ένγκελς παραμερίζεται από τη ληστική αντιμετώπιση της φύσης και του ανθρώπου. Κατά τον Μαρξ «μόνο στον καπιταλισμό η φύση γίνεται μόνο αντικείμενο για τον άνθρωπο, μόνο ένα χρήσιμο πράγμα· παύουν να την αναγνωρίζουν ως αυθύπαρκτη δύναμη και η θεωρητική διάγνωση των ιδίων της των νόμων προβάλλει μόνον ως δολιότητα, που στοχεύει στην υποταγή της φύσης στις ανθρώπινες ανάγκες, είτε ως καταναλωτικό πράγμα είτε ως μέσο παραγωγής»⁵⁴. Η υποταγή της φύσης (και του ανθρώπου) στην κερδοφορία του κεφαλαίου είναι καταστροφική. Όπως προειδοποιούσε ο Μαρξ «ο πολιτισμός-αν αναπτύσσεται αυθόρμητα και δεν κατευθύνεται συνειδητά... αφήνει πίσω του την έρημο...»⁵⁵. Απ' ό,τι φαίνεται αντίστοιχες ήταν συχνά και οι επιδόσεις της υπαρκτής μέχρι πρότινος απόπειρας άρσης του καπιταλισμού, αποδεικνύοντας ότι η πρώτη άρνηση φέρει ανεξίτηλα τα στίγματα του αντίποδά της. Ωστόσο το οικολογικό είναι πολύ σοβαρό ζήτημα για να αφεθεί στην δικαιοδοσία κάποιων οικολόγων...

Όλες οι απόψεις που υπήρξαν κάποτε επαναστατικές, νομοτελειακές είτε, τέλος πάντων, διαδραμάτισαν κάποιον προοδευτικό ρόλο στην εποχή τους, στο βαθμό που αναπτύσσεται η κοινωνία είτε οι επιστήμες μετατρέπονται σε συντηρητικές και στη συνέχεια σε αντιδραστικές, όταν προσπαθούν να τις χρησιμοποιήσουν σε συνθήκες σε σχέση με τις οποίες εκφυλίζονται είτε έχουν πλέον εκφυλισθεί. Αυτό ισχύει περισσότερο για τον μικροαστικό οικονομικό ρομαντισμό που από την εποχή του Σιομοντί είχε έναν αντιδραστικό ουτοπικό χαρακτήρα. Όπως έλεγε ο Ένγκελς το 1888, «όταν τα σκληροτράχηλα ιστορικά γεγονότα έδωξαν κάθε μέθη αυταπάτης, η μορφή αυτή του σοσιαλισμού εκφυλίστηκε σε μιαν οικτρή αποχαύνωση»⁵⁶. Απ' ό,τι φαίνεται όμως υπάρχουν και στις ημέρες μας πολλοί που έχουν ανάγκη αυτή την «οικτρή αποχαύνωση».

Η στάση ζωής του υποκειμένου της αστικής κοινωνίας ανάγεται σε τελική ανάλυση σε δύο τύπους: τον χειραγωγικό, (εργαλειακό, χρησιμοθηρικό κλπ.) και τον ενατενιστικό (φιλανθρωπικό, φυσιολατρικό κλπ.). Κορυφαίοι

και κλασικοί εκφραστές του δεύτερου τύπου ήταν στην φιλοσοφία ο Φόυερ-μπαχ και στην πολιτική οικονομία ο Σισμοντί.

1. Λένιν Β.Ι. Άπαντα, τόμ 2, Σ.Ε., σελ. 129. Στο εξής οι παραπομπές θα γίνονται σ' αυτή την ελληνική έκδοση του έργου του Λένιν «Χαρακτηρισμός του οικονομικού ρομαντισμού. Ο Σισμοντί και οι οπαδοί του στη χώρα μας» (1897) με διορθώσεις βάσει του ρωσικού πρωτότυπου όπου κρίνεται σκόπιμο.

2. Ανρίεν Α.Β. Η νεότητα της επιστήμης. Μόσχα, 1975, σελ. 289-290.

3. De la richesse commerciale ou principes d' économie politique, appliques a la legislation du commerce, f. 1, Gen., 1803.

4. Nouveaux principes d' economie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population, t. 1-2, p., 1819, 2e'd, P., 1827, Ρωσ. εκδ., τ. 1-2, Μόσχα, 1937.

5. Στο ίδιο, τ. 1, σελ. 148.

6. Σισμοντί Σ. Νέες αρχές... Τ. 1, Μόσχα 1936, σελ. 150.

7. Στο ίδιο, σελ. 145.

8. Κατά τον απολογητή αστό ηθικόλογο («μεγαλοφυΐα της αστικής διακείας» κατά τον Μάρξ) J.Bentham ο οποίος σε αντίθεση με τον Σισμοντί ταντίζει άμεσα τα συμφέροντα των ατόμων με αυτά της κοινωνίας η ύψιστη ηδονή, η ηδονή του πλούτου, θα πρέπει να επιτυγχάνεται μέσω της ιδιοτέλειας και του περιφημου «νόμου» του στον οποίο έδωσε 3 διατυπώσεις: 1) The greatest happiness of the greatest number, 2) The greatest possible quantity of happiness και 3) The maximisation of the happiness. Βλ. σχ. τα έργα του. Introduction to the principles of morals and legislation, 1789 και: Deontology or the science of morality, 1834.

9. Β.Ι. Λένιν, Άπαντα, τ. 2, σελ. 201-202.

10. Σισμοντί. Νέες αρχές... τομ. 1, σελ. 171.

11. Στο ίδιο, σελ. 13.

12. Βλ. σχετικά Κ. Μαξ. Grundrisse..., τομ. Α, Στοχαστής, σελ. 53-54.

13. Βλ. σχετικά: I. Meszaros, Η θεωρία του Μαξ για την Αλλοτρίωση, Εκδ. Ράπιας Ε. Μπατούκη, Φιλοσοφία του ανθρώπου, Gutenberg του ίδιου: Ανθρώπινη φύση: αντιφάσεις και δυνατότητες. Οντοπία, 1, σελ. 20-46.

14. Κ. Μαξ. Το Κεφάλαιο εκδ. Σ.Ε., τομ. 1, σελ. 188.

15. Κ. Μαξ. Κριτική της πολιτικής οικονομίας, στο Κ.Μαξ και Φ. Εγγέλς, Έργα, ρωσ. εκδ. τόμος 13, σελ. 46-47.

16. Μαξ, Φ. Εγγέλς. Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος. Σ.Ε. Αθήνα 1982, σελ. 52-53.

17. Σισμοντί Σ. Νέες αρχές... τομ. 2, σελ. 38.

18. Σισμοντί Σ. Νέες αρχές... τομ. 1, σελ. 147.

19. Μαξ, Φ. Εγγέλς. Μανιφέστο... σελ. 52.

20. Για μια διεξοδική κριτική θέωση των οικονομικών απόψεων του Σισμοντί και των ομοϊδεατών του στη Ρωσία, βλ. την κλασική εργασία του νεαρού Λένιν που προσαναφέραμε.

21. Οι λαοί «μπορούν να χρεοκοπήσουν και επειδή ξεδεύουν υπερβολικά πολλά, και επειδή ξεδεύουν υπερβολικά λίγα» (Νέες αρχές... τομ. 2, σελ. 209).

22. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ στο έργο της «Η συσσώρευση του Κεφαλαίου» (1913) στη βάση απόψεων παρεμφερών με αυτές του Σισμοντί υιοθετεί μια περιορισμένη, κατ' εξοχήν γεωπολιτική ερμηνεία του ιμπεριαλισμού.

23. Σισμοντί Σ. Νέες αρχές... τομ. 2, σελ. 176.

24. Στο ίδιο, τομ. 1, σελ. 146.

25. Στο ίδιο, τομ. 1, σελ. 34.

26. Σισμοντί Σ. Νέες αρχές... τομ. 1, σελ. 147-148.

27. Στο ίδιο, σελ. 150.
28. Στο ίδιο.
29. Β.Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τομ. 2, σελ. 245-246.
30. Στο ίδιο, σελ. 251.
31. Β.Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τομ. 2, σελ. 225.
32. Β.Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τομ. 2, σελ. 225-226.
33. Στο ίδιο, σελ. 226.
34. Μαρέ και Φ. Ένγκελς, *Μανφέστο*, σελ. 53
35. Παρατίθεται από: Β.Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τομ. 2, σελ. 248-249.
36. Σιαμονά Σ. *Νέες αρχές*, τομ. 2, σελ. 209.
37. Β.Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τομ. 2, σελ. 249. Ο Λένιν επέμενε στην «ιστορικο-φιλοσοφική» σημασία των χαρακτηρισμών «μικροαστικός», «αντιδραστικός» κλπ.
38. Κ. Μαρέ, *Η 18η Μπριμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* στο Κ. Μαρέ, Φ. Ένγκελς, Έργα, ρωσ. εκδ., τομ. 8, σελ. 148.
39. Για μια διεξοδική διαπραγμάτευση αυτής της προβληματικής, βλ.: Δ. Πατέλης, *Φιλοσοφική και μεθοδολογική ανάλυση του γίνεσθαι της οικονομικής επιστήμης*, στην ρωσική, Μόσχα, 1991.
40. Κ. Μαρέ *Grundrisse*... στο Κ. Μαρέ, Φ. Ένγκελς Έργα, τομ. 46, ημτόμο Ι, σελ. 3.
41. Μαρέ, *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Έργα, τομ. 13, σελ. 47.
42. Μαρέ *Grundrisse*... Έργα τομ. 46, ημτ. Ι, σελ. 388.
43. Μαρέ *Grundrisse*... Έργα, τομ. 46, ημ. Ι, σελ. 388.
44. Η θέωρηση αυτή είναι εντελώς ανέφικτη όσο η επιστημονική γνώση κινείται στα πλαίσια της προδιαλεκτικής νόησης, της διάνοιας (Verstand) και δε φτάνει στο λόγο (Vernunft).
45. Για μια διεξοδική μελέτη της μεθοδολογίας διερεύνησης του οργανικού όλου βλ. Β.Α.Βαζιούλιν, *Η λογική του Κεφαλαίου του Κ. Μαρέ*, Μόσχα, 1968.
46. *Histoire des Républiques italiennes du moyen âge*, nouvelle édition, T.I., Paris, Introduction, p.p. V-VI. Παρατίθεται από το: *Για το ζήτημα της μονιστικής αντίληψης της Ιστορίας* Πλεχάνωφ Γ.Β. Επιλογή Φίλου. Έργων, τομ. 1, σελ. 522.
47. Κ.Μαρέ, Φ. Ένγκελς, Έργα, τ. 46, ημ. ΙΙ, σελ. 198.
48. Βλ. σχετικά: Βαζιούλιν Β.Α. *Η Λογική της ιστορίας. Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας*, Μόσχα, 1988, σελ. 196.
49. Κ. Μαρέ, *Θεωρίες της υπεραξίας*, μέρος ΙΙ,... Έργα, τ. 26, μ. ΙΙ, σελ. 123. Ελλην. εκδ. σελ. 134-135.
50. Λένιν Β. *Άπαντα*, ρωσ. εκδ., τ. 2, σελ. 178. (ελλ. εκδ. σελ. 187).
51. Π. Νούτσου, *Κ. Μαρέ: ο κριτικός της ιδεολογίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1988, σελ. 76.
52. Βλ. π.χ. Γιούτα Ντίτφουρτ, *Ζήσε άγρια και επικίνδυνα*, Στάχυ, Αθήνα 1992, σελ. 111.
53. Ένγκελς Φ, *Η διαλεκτική της φύσης*, Μετ. Ε.Μπατσάκη, Σ.Ε. σελ. 159.
54. Μαρέ Κ. *Grundrisse*... ρωσ. εκδ. μέρος Ι, σελ. 391.
55. Μαρέ Κ. *Αλληλογραφία*, στο Κ. Μαρέ, Φ. Ένγκελς, Έργα, τομ. 32, σελ. 45.
56. Κ. Μαρέ, Φ. Ένγκελς, *Μανφέστο*, σελ. 53.